

براہوئی نوشتی روایت اواینو خواست آک

ڈاکٹر منظور بلوچ

چیز پرسن براہوئی ڈیپارٹمنٹ جامعہ بلوچستان

اقبال ناظر، پیغمبر اردو گری کالج کوئٹہ

پیغمبر اردو گری کالج کوئٹہ

پروفیسر ڈاکٹر عبدالحیم صادق

ڈائریکٹر بلوچستان اسٹڈی سینٹر جامعہ بلوچستان

نصرین گل

اسٹڈنٹ پروفیسر شعبہ بلوچی جامعہ بلوچستان کوئٹہ

Abstract:

Writing is the only source to represent a language. Brahui manuscripts are not so old. It had been started from the Folk literature. Brahui literature had a vast literature but in the modern era the evolution and the development of a language depends upon the written literature, similarly the literature in the field of applied literature also enhance the value and importance of a language.

This paper illustrate the scope and importance of written literature in context of Brahui language and literature and discuss the finding how can we enhance the written literature.

Keywords: Manuscripts, Trend, Enhance, Applied literature

تاریخی ردٹ براہوئی نا نوشت ۽ متننا بیرشت آتیيون گندگلک - دا پانگک که براہوئی قدیم دورات هیر و غلیق طرزات لکھنگا که یا اندن اسے خیال اس دا که موہنجدڑ و نا لکھوڑ براہوئی نا کل آن متننا لکھوڑ ۽ (براہوئی 1982ء۔ 55) اندن بلوچ تاریخ نوشتک گل خان نصیرنا پانگ ۽ که اراسال مُست براہوئی نا لکھوڑ خروشی مسنے۔ (نصیر 1998ء۔ 58) دا او دا ڈننا ایلو پیتا تا باروٹ فی الوقت اندا پانگ مریک که دا بیره خیال، اندا زدہ یا مفروضہ ۽۔ انتئے که دا ڈننا ہیت آک پٹ و پول نا گرج ۽ تخرہ۔ ایلو دا که موہنجدڑ و آن رسینگو کا کتبہ غاتیا مرد و کانوشت آک داوسکان تے خواخوانگتو۔ ہر اندا او آک پانگ مفک که دا ہر از بان ڻی نوشتہ ۽۔ او دا نوشت نا خالق آک دیر ۽۔ دعویٰ ننگ نا تینا جا گا کہ غا

دالکل پیتاک چاچا سے ٿئے۔ ہر اک علمی و پېٹ پولی خواست بہر حال تینا ٽیڈی تحره۔ خاص و ڏٹ ایونا دورات کہ دا دور سائنس و علم نا دور ۽۔ دا دورات اندازه و مفروضہ غاک بیره مفروضہ ناحد اسکان تو درست مرورو لے داتے اسے خاص ڳنتیجہ سے آسر منگ کن پېٹ و پول نا گرج آتیاں گدر یگ ھم الی

- ٤ -

معلوم نوشتی روایت:

بڑکو پیتا تار دٹ برا ھوئی ۽ دا ٹک ناکل آن میکنا زبان ھم قرار ٹنگک۔ یقین اٹ برا ھوئی زبان نا میکنی دانا رو ته غاٹے میکنا بیرشت و انسانی تاریخ ٿون سو گوکیک۔ ۽ برا ھوئی نا معلوم نوشتی تاریخ داخدر میکن اف۔ دا خخت اسکان نا معلوم نوشتی روایت ملا فقیر محمد نا کتاب ”خدمتِ دین“ آن بنا الیک۔ دانسخه یا کتاب 1292ء ٺو شتہ منے۔ (برا ھوئی 2004ء۔ 135) صد پندغا تالان دا کتاب پنځت و پرمان آتیا تالان ۽۔

اندن دارونا کتاب اړمیکو کتاب تخته شه مپھر ”مجھوں الاسم“ ۽۔ دا کتاب خدمت دین پنی آن سخنے گان خوک خوک صد سال پد نوشتہ منے۔ 1393ء ٺو شتہ مروکا دا کتاب اوغاستان نا علاقہ شور اوک آن ضلع چاغی نا حضرت بلانوش نا خاھوت ۽ دو تما۔ دا ٺو اسے جا گه اس بزرگ مپھر نا ذکر ھم ملک۔ ہرا حضرت بلانوش نا خاھوت آن کس۔ (برا ھوئی 2004ء۔ 135) دانسخه ٺو دین احکام، دم درود، پنځل و دو شنہ نا ھدہ، مشی آدارو تا پنځ، او فتا استعمال ناوڑو ڏول نوشتہ ۽۔ (گل 2008ء۔ 42)

اندن مسٹمیکو کتاب کہ مجھوں الاسم آن بھاڑ بھلو وخت سے آن پد نوشتہ منے۔ او نا پن ”عملیات گھر بار“ ۽۔ دا کتاب 1472ء ٺو شتہ مس۔ دا کتاب نا پیچ شخ ٿئی ھمرا دنا تاخیر، حاضرات و خزانہ پنځ، دیو پری تے قابو کنگ، چناتا او غنگ، کا ٿم ناخش او هرنا جو ڦی نا راد دت عمل آک درج ٿئے۔ (برا ھوئی 2004ء۔ 135)

بڑکو ھرمہ نوشتہ گاتا نیامت اسے بھلو وخت اس خنگک۔ خدمت دین و مجھوں الاسم نا نیامت صد سال، اندن عملیات گھر بار نا نوشتہ ھم بھلو وخت اس ساڑی ۽۔ ہر اڑان چندی و ڏن سوال آک و دی مریره۔ اسٹ تو دا کہ ”خدمتِ دین“ پنی آ کتاب آن بنا لوکا سفر داخدر سُستی اٹ انت کن راهی

روال تک کہ دار دٹ ایلو کتاب صد سال آن پد نو شتہ مریک۔ ایلو دا کہ اگہ نو شت نا بنا مسو سس تو دا امر منگ کیک کہ دانیا مٹ پین چپو نو شت اس یا کتاب اس مف۔ یا گڑا دا کہ خدمت دین آن مہالو هم نن تو داروایت موجود مردو۔ داسوال آتا وندی انداوڑٹ مونا پنگ کیک کہ ضرور نیامٹ نو شت یا نسخه غاک مرد ہر ائے اسکان سرمنگ کتنو۔ یا گڑا زیان مسنود ار دٹ هم پٹ د پول نا بھاز زیات گرج ارے۔

تحفۃ العجائب:

گدرینگو کا نو شت مروکان نخه غایتیان ہر اسہ وارولد ادانیا مٹ بھلوچی اسے آن پد نے برا ہوئی نا او لیکو شاعر ملک داد قلاتی نا شعری مجموعہ تحفۃ العجائب دو بریک۔ دا کتاب کان بلوج نصیر خان نوری نادور باری ٹی 1960ء ٹی نو شتہ کننگا۔ ہرادے خوک خوک یکنیم صد سال آن پد مولانا نبو جان قلندرانی 1905ء ٹی چھاپ کرنے۔ (برا ہوئی 1982ء-93-92) ملک داد قلاتی کہ ذات ٹی اوغان غرشنین اس تک۔ انصیر خان نوری نادر بارتون مسلک تک۔ اونا دا شعری مجموعہ ٹی نوری نصیر خان کن چپو صفت و قصیدہ اس دو تمک۔ بلکن اونا نو شت پور ووڑٹ مذہبی خیال آتا در شانی ٹک کیک۔ تحفۃ العجائب ٹی حمد، نعمت، صفت چار یار، جنت دوزخ نا بیان، نماز، وضو، زکوٰۃ و حج بیت اللہ نا بیان او راء۔ دا کتاب کہ عربی لکھوڑ ٹی ۱۲۷۵ کل 1275 شرعت۔ (بیدار 2014ء-67)

چار باغ:

اندن برا ہوئی نو شتی روایت مونا بریک تو داڑے اسہ پین کتاب اس ”چار باغ“ نا پنٹ دو تمک۔ ملا عبدالحکیم مشواني نا شعری مجموعہ نا باروٹ ڈاکٹر عبدالرزاق صابر نا پانگ ۽ کہ دا 1880ء آن 1903ء نانیا مٹ تصنیف مس۔ (صابر 2002ء-11)

دا کتاب تینا پن آن پاش ۽ کہ دا چار زبان ٹی نو شتہ مسنه۔ دا کتاب ٹی ملا عبدالحکیم مشواني چار زبان عربی، فارسی، پشتو او برا ہوئی ٹی شاعری کریئے۔ ڈاکٹر عبدالرزاق صابر نا دا هم پانگ ۽ کہ چار باغ برا ہوئی نا او لیکو ادبی تصنیف تحفۃ العجائب ۽۔ او اوڑان پد ملا نبو جان نا کتاب تحفۃ العجائب ۽۔ و لے چار باغ دار ڈ تو ما کتاب آتیان پد برا ہوئی نا او لیکو ادبی تصنیف ۽۔ ہر اٹی برا ہوئی غزل آک او راء۔ دا

ڪتاب ناباروٽ دا هم دعویٰ کئنگ که دا براہوئی ناباقعدہ او لیکو دیوان ۽۔ که داعربی حروف تھی نا روادٽ نوشته کئنگانے۔ (صابر 2002ء۔ 11) دا کتاب ڈاڪٹر عبدالرزاق صابر ۽ سید محمد اللہ شاه آن دونما۔ ملا عبد الحليم مشواني سید محمد اللہ شاه ناپیرہ ٿئس۔

مکتبہ درخانی:

انگریز نا دا ٹک آ قوضه او 1839ء ڀي خان محراب خان ۽ شهید کريسه دا ڈغار ۽ ڪير غ خلنگ آن گلڈ نا حاليت آتا رودٽ دا پانگ که دا ڈييه ۽ قوضه کنگ تون اوار اوار دا ڈرے عيسائي مشين ڪيڪ ھم کاريئم ۽ شروع کري۔ که مخلوق ۽ عيسائي جوڑ کئنگ، ايل پاره غا مکتبہ درخانی نا ذكر ھم اندا ھيٽ تون موئي بر يك که او انگریز نا ھر گا مئ تو ريسه ديني جوزه ۽ موئي درے۔ براہوئي نوشته آتا رودٽ مکتبہ درخانی نا قيام بھاز اهيٽ تھنگ۔ دا مکتبه نا بنداؤ ۽ مولانا فاضل درخانی 1882ء ٿي ڏھاڙر ٿي تھا۔ (براہوئي 1982ء۔ 95) دا اداره تینا نوشته آئينکن براہوئي، بلويچي بوئي تے گچين کرے۔ دا اداره ۽ موئي دنگ ٿي مولانا فاضل درخانی آن بيٽس مولانا عبد الجيئ، ملابوجان، ملا عبد الجميد چوتوي او خاص وڻٹ مولانا محمد عمر دين پوري استا ھبلوک دارا سے۔ پانگ ک که دا اداره خلوک براہوئي و بلويچي نا اسہ ہزار کتاب شين ڪرے۔ (گل 2008ء۔ 47) مولانا عمر دين پوري نا کاريئم نا چا گرڙ دايلوقتیان زيات ۽۔ او فک او لیکو وار قرآن پاک نا براہوئي ٿي مٺ و بدلت ڪر ير۔ دا ڈان بيٽس او فتا پين گام اس ”الحق“ رساله ھم ارے۔ ھر انا بنداؤ 1925ء ٿي تھنگ۔ (براہوئي 1982ء۔ 105) اندر ”ريل نامه“ او فتا سفر نامه سے ”آئينه قيامت“ 1935ء نا زلزله نا زيهان نوشته مردوكا کتاب نا پنه۔ دا ڈن زلزله نا تباہي تے درشان کئنگانے۔

مکتبہ درخانی ناباروٽ بھاڙ لکھنگ نا گنجائشت و گرج داخاطران و دی مر يك که دا براہوئي زبان ۽ نوشته رودٽ باقاعدہ اسہ بنداؤ اس تـس۔ ھر اسہ صفتی ۽ گپ اسے که دا کاريئم براہوئي زبان نا بنداؤ ۽ ۽ کاريئم اسے۔ وـلـ دا اداره ناباروٽ دا ھيٽ ھم مونابر يك که دا ڈان شين ڪ مردوكا کتاب آتـنـ اـدـبـيـ ڦـمـيـ پـاـنـگـ ڪـپـنـهـ۔ اـنـتـئـ کـهـ دـاـ اـدـارـهـ نـاـ رـجـاـنـ زـيـادـهـيـ مـذـبـحـيـ مـسـنـعـهـ۔ ھـرـادـنـ اـنـ اـسـهـ خـاـصـ ۽ـ زـمـانـهـ سـےـ نـاـ خـواـستـ پـاـنـگـ ڪـيـنـهـ۔ دـاـ ڈـرـ ۽ـ دـاـ پـاـنـگـ ھـمـ اـسـهـ غـلـطـ ۽ـ تـاـثـرـاسـ مرـ يـكـ کـهـ مـکـتبـهـ درـخـانـيـ انـگـرـيـزـ نـاـ عـيـسـائـيـ

مشینیزی نا برخلاف وجودی بس۔ انتئے کہ دا مکتبہ نا بنداؤ یوختانا برآهونی ٹی مت و بدل آن مست تختنگا سُس۔ دا مکتبہ نا مسخت بیره دین نا خدمت نا اس۔ او دار دٹ داڑکن برآهونی و بلوچی بوئی تے ٹی درشانی نا ضرورت محسوس کننگا۔ ہمو وقت ناعالمائک دا گڑائے مناسب چاہسُر کہ دا ڈیہہ نا بند غاتے او فتا جند نازبان تیٹی اسلامی تعلیمات آتے سر کننگ۔ انتئے کہ او وختانن توں جدید رسی تعلیمی ادارہ غاک الوس۔ ایلو دا کہ دا ہیت ہم تینا جا گہ غار است ۽ کہ مخلوق انگریز نادا ڈیہہ آ قوضہ ۽ پچ و ڈٹ قبول کتو۔ او مکتبہ درخانی نا مشکل اٹ دار اٹ عالم آتا رفوا کا گام ۽ سو گوکریر۔ ایلو پار گھا انگریز ہم داجا گہ نا مخلوق نا سوچ و حالیت ۽ پہہہ مریسے او فتیتوں ہمو و ڈٹ سفر ۽ موئی درے۔ انگریز بلوج قوم نا نفیسات ۽ پہہہ مس۔ او چاہس کہ دا مخلوق توں تعلیم اف۔ دا بیرہ تو فک نازوراٹ تینا حق ۽ النگ چارہ۔ تو اندا راٹ تینا سازش آتے شروع کرے۔ دا نا برخلاف یوختانا ترجمہ غان گلڈا حوالہ اٹ پین دنو اچونو شت اس مونا تو۔ ہر اڑان مخلوق نامہ ہی جوزہ زیات مرؤ سُس۔ اندن ہندوستان نا مقابلہ ٹی انگریز بلوچستان ٹی پچو تعلیمی درا جی بنداؤ اس تختنگ نا گرج ۽ ہم محسوس کتو۔ مکتبہ درخانی پاکستان جوڑ منگ آن پدا سکان ہم تینا کاریم ۽ بر جا تھا۔ ہر انکل آن بھلا اعزاز او پن برآهونی نوشت ۽ اسہ دوم اس تمنگ ناء۔ یقین اٹ دا اسہ بھلو گام اسے ہر ایسا واسہ دروشم اسیٹی بر جاء۔ مکتبہ درخانی ناعالمائک مذہبی رجحان توں او اور او را اگہہ ادبی خواست آتے ہم مونا تخارہ او کاریم کریرہ تو ایسو شاہد برآهونی ادب نارنگ ہی بدل مننگا کہ۔ اندن اگہہ دا ادارہ برآهونی زبان نا خلقی ٹڈی ۽ پچ کننگ نا گام پچ ۽ ہم کریکہ تو یقین اٹ دا اسہ زبان پارو کا تیا اونا سہ بھلو تو رواس مسکہ۔ اونا خلقی ادب نا ٹڈی زیان مننگ آن ہم ہچا کہ۔

1947ء آن پدنابرآهونی نوشت:

نوشت نا سفر مُستی گام خلیسہ انگلی ۽ 1947ء آن پدنادر ۽ برآهونی نازیادہ نوشتوك آک جدید دورنا پن ایتزہ۔ ڈاکٹر عبدالرحمن برآهونی دادورنا باروٹ پا ہک کہ ”دادورٹی برآهونی ورنانو شتوك آک برآهونی اکیڈمی نا بنداؤ تخارہ۔ برآهونی زبان نا شونداری وردوں کن کئی ادارہ غاک جوڑ مسُر۔ بے شمار اخبار و رسالہ غاک برآهونی نوشت آتے مونا دریر۔ ہر ایتھی کل آن او لیکو پن ”نوائے وطن“، ”بلوچی“، ”کراچی“ ناء۔ افسانہ و ڈرامہ ہندادورٹی لکھنگا ر۔ ریڈ یو و ٹیلی ویژن ٹی بندادورٹی برآهونی زبان جا گہ

تمنگا۔ (براہوی 1982ء۔ 130) داڑان بیدس نن دا ہم خنہ کہ دادوری براہوی نا نوشت خاص وڑٹ ادبی رنگ اٹ اڑسینگا۔ ایلو دنیا توں رابطہ تعلقداری نا بنداؤ آ علمی و راجی خواست آک ہم براہوی نابا قاعدہ بخش اس جوڑ منگ شروع مسُر۔ کل آن بھلا دا کہ براہوی کن ادبی صنف آتا گرج ۽ محسوس کریسے دائی با قاعدہ نوشت نابا مس۔ مسافر پین آفسانہ غان براہوی افسانہ نابا اسے جوانو بنا اس تصور مریک۔ اندن ناول، ڈرامہ، انشائیہ ایلو ادبی گرج آک دے پدے آن براہوی ادب ۽ اسے پوکنود روشم اس تمنگ نا پارغ راهی روان کریر۔ ادبی کن پارہ غاتا بھاز آن ایلو مون اگہن بُرن تو دا اسے بھاز بھلو تبدیلی اس ۽ کہ پوکننا صنف آتا نہ یہ گرج ۽ محسوس کننگا بلکہ دافتیا طبع آزمائی ہم مس۔ دا روہ موڑٹ مونی انتو دا نا سوب آک پین ۽۔ ولے دا کمی ۽ محسوس کننگا دا اسے جوانو گام اس اس۔ اندن شاعری نادر روشم اس بدل مریسے اسے پین پوکنورنگ سے نا پارغ راهی روان مس۔ ایلو دا کہ لکھوڑ نا چندی ویل آک تینا جا گہ غا دافتیا کاریم کننگا نا گرج ارے۔ نوشت نا اسے جوانو روایت اس نن تو دا سے ساڑی ارے۔ دا جدت نا زیہا جوڑ مرد کا مارٹی یقینی اٹ اموڑ جوڑ منگ کتنے ہراوڑ نا دا بنداؤ اے۔ لیکن اگہ دا سہ ہم شعوری علمی و پٹ پولی گرج آتے مونا تختنگے اوگام ارفنگے تو یقین اٹ براہوی زبان نارنگ و دروشم زیبائی نا مزل آسر منگ توں اوار او را دا تخلیقی سفر ہم بھاز سو گومنگ کیک۔

حاصل:

نوشت اسے زبان سے ناشونداری وردوں ناکل آن بھلا وسیلہ ۽ او اند او سیلہ زبان سے نازنہ متنگ نا دلیل هم ارے۔ اینو نادورا ٹ خاص و ڦٹ نوشت ناہمیت پین زیات منے۔ خاص و ڦٹ نکوناراج آک که ننامُست ناخلوق نازبان تے زبانی و ڦٹ رکھاره۔ سینہ به سینہ تینا زبان ادبی مڈی ۽ اسے نسل آن ایلو نسل اسکان سر کیره۔ او دا ڦتون او ر او ر او نا تخلیقی سفر هم بر جا سلیتے۔ و لے داسه دن اف داسے زبان ۽ نوشت نا گرج بھا زیات ارے۔ انتے که نوشت نا سوب آن زبان سے نا ادبی مرے یا ایلو زندتون تعلقداری آبیخ آک او فتار ڈ بھا زیات مڈی نا گنجائش ارے۔ اسے زبان اس اخدر نوشت نا گنجائش تجھک او ام خدر تالان مریک۔ خاص و ڦٹ ہموز بانک ارفتی ٹی علمی و سائنسی بنداؤ آتیا پٹ و پول ناو سعیت و دی منے او زبانک ایلو زبان تے او اوفت پارو کا تیا باز زیات اثر انداز منگٹی ٿئي۔ برا ہوئی زبان ناردا ٹ نن نوشت ناروا یت ۽ پلنہ تو تاریخی رو ڈ بر جا مفروضہ غاک تینا جا گه غانا نا زبان معلوم نوشتی تاریخ ”خدمت دین“ آن بنا ایک۔ دا کتاب 1292ء نا نوشت مرد کو کتاب اسے۔ یقین اٹ زبان نا متنگنی نا دعویٰ غان پداونا معلوم نوشتی تاریخ دا خدر متکن سلپک۔ دا پڑا پٹ و پول نا گرج بر جا ۽۔ امہن خدمت دین پنی آنسخ نا مواد نوشت نا دڑ داضرور در شان کیک دا ڦان مُست هم نوشت ناروا یت اس مے۔ و لے یا تو گڑا او ننے اسکان داوسکان تے سرمنتو یا گڑا زیان مسنو۔ بہر حال اینو برا ہوئی زبان نوشت نا پدا ہند اسلو کے هم دا خدر حوصلہ افزاء اف۔ بیرہ دا خدر پانگ مریک کہ برا ہوئی زبان اینو نوشت و خوان نازبان اس جو ڈ منے۔ دا نوشت و خوان نا سفر یقین اٹ اسے بھلو شیفی بڑی سے آن گدر یتگسے دا در شم اسکان بریک۔ و لے داسه هم دا پڑا بھا زیات کاریم نا گنجائش تینا جا گه غا موجود ۽۔ دا خطران که ارا او ڈ نا معلوم نوشتی ادب بھا زیات روی اٹ مونا بریک۔ اندن ننا اینو نا نوشت نا حالیت هم اسُل امو ڈ ۽۔ پانگ نا مطلب دا که نوشت تو منگٹی ۽ و لے او نارفتر بھا زیست ۽۔ او دا ڦان بیدس نوشته مرد کا مڈی هم بیرہ منه افسانہ و گڑا س ناول او ایلو ادبی صنف آتیا اور خاص و ڦٹ شاعری ناردو ڈ سا ڻی ۽۔ و لے دنیا او اسے زبان سے ناردو نا خواست آک چٹ بدل ۽۔ اینو نادنیا علمی و سائنسی بنداؤ آتیا پٹ و پول نا گرج ۽ مونا اتیک۔ اینو

زبان بيره ادبی ڦئی آشونداری ناسفر ۽ مونی دیک۔ اوڙکن ادب ٿون اوار او رسانش، تاریخ، فلسفه، اقتصادیات او رزندتون تعلقداری آکل پیش آتا ڦئی ناگرچا جا رے۔ اوڙان پدا سه زبان استینا زندہ مننگ و شونداری ناسفر ۽ مونی دنگ کیک۔ نه تو بھاڙ مشکل ۽۔ برا ھوئی زبان ۽ ھم اسے اندونو شت سے ناگرچا جا رے باید ۽ دانا زیها تو نگ او شعوری کو شست اس مونا برے تاکہ برا ھوئی زبان ھم ردو مارے او شونداری نامنگ آن گدری نگاہ۔

کتاباں:

- 1-ڈاکٹر عبدالرحمٰن براہوئی۔ براہوئی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرکزی ادبی بورڈ لاہور۔ 1982ء
- 2- گل خان نصیر۔ کوچ و بلوج، سیلز اینڈ سرویس۔ 1998ء
- 3- ڈاکٹر عبدالرحمٰن براہوئی۔ بلوچی، براہوئی زبان و ادب، علاقہ اقبال اوپن یونیورسٹی۔ 2004ء
- 4- ایضاً
- 5- خداداد گل۔ براہوئی ادب میں افسانے کا ارتقاء، براہوئی ادبی سوسائٹی۔ 2008ء
- 6- ڈاکٹر عبدالرحمٰن براہوئی۔ بلوچی، براہوئی زبان و ادب، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی۔ 1982ء
- 7- ڈاکٹر عبدالرحمٰن براہوئی۔ براہوئی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرکزی اردو بورڈ لاہور۔ 2004ء
- 8- ایضاً
- 9- عبدالقیوم بیدار۔ براہوئی نسائی ادب، تحقیقی تقدیمی مطالعہ، براہوئی اکیڈمی کوئٹہ۔ 2014ء
- 10- ڈاکٹر عبدالرزاق صابر۔ چارباغ، براہوئی ادبی سوسائٹی۔ 2002ء
- 11- ایضاً
- 12- ڈاکٹر عبدالرحمٰن براہوئی۔ براہوئی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرکزی اردو بورڈ لاہور۔ 1982ء
- 13- خداداد گل، براہوئی ادب میں افسانے کا ارتقاء، براہوئی ادبی سوسائٹی۔ 2008ء
- 14- ڈاکٹر عبدالرحمٰن براہوئی، براہوئی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرکزی اردو بورڈ لاہور۔ 1982ء
- 15- ایضاً